

Richard Paping

Arm, armen, armoede en armenzorg

In dit inleidende artikel laat Richard Paping zijn gedachten gaan over enkele algemene aspecten van het armoedeonderzoek. Aan de hand van een case-study en de artikelen die verder in het themagedeelte zijn opgenomen, zal worden ingegaan op het huidige debat rond dit thema en op de geschiedenis en de verschillende benaderingen van het onderzoek naar armoede in Nederland.

De bedelares Titsing

Ergens in het leven van Agatha Lucia Titsing ging er iets danig mis, waardoor ze in 1805 in de grootst mogelijke problemen belandde.¹ Ze werd in 1770 geboren als derde dochter van een ketellapper. Haar beide katholieke ouders waren afkomstig uit Groningen, maar kochten na hun huwelijk een huis aan de Dijkstraat in het stadje Appingedam. Na het overlijden van haar niet geheel onvermogen vader in 1784 op 45-jarige leeftijd, bleef haar moeder achter met vier dochters van 11 tot 20 jaar oud en twee zoontjes van 5 en 8 jaar. Vermoedelijk kon de weduwe het na enige jaren niet langer bolwerken en smolten haar financiële reserves weg. In 1788 verkocht ze in ieder geval haar huis en keerde terug naar Groningen, waar nog allerlei familieleden (o.a. een pastoor) woonden.

In de 1790 tot 1801 sloten alle dochters Titsing huwelijken in Groningen. Agatha Lucia zelf trouwde in 1796 met de stadjer Bernardus Lammerts. Vervolgens kreeg ze drie kinderen, die allen spoedig overleden. Tot overmaat van ramp ging haar man er met pinksteren 1804 vandoor, waarmee haar bestaansbasis volledig wegviel. De toen 33-jarige Agatha Lucia legde het daarop aan met een hoedemakersknecht, bij wie ze de winter doorbracht. Ze voorzag in haar onderhoud met breien en vooral met bedelen. Vervolgens begon ze aan een zwervend bestaan. Opmerkelijk is dat haar familie haar blijkbaar nauwelijks steunde en bijvoorbeeld niet zorgde voor een permanent onderdak. Het wijst er mogelijk op dat Agatha

1 Ze komt ook voor als Anna Lucia Titsing of Lucia Titsing. Bronnen: Groninger Archieven [GA], DTB en BS; GA, Archieven Gericht van Selwerd en Gorecht, inv. nr. 2000; GA, Archieven R.K. Armbestuur, inv. nr. 493.

Lucia het aardig verbruid had in haar omgeving. Aan de andere kant moet bedacht worden dat ook haar familieleden het vermoedelijk niet breed hadden. Van in ieder geval één zuster is bekend dat die vanaf 1818 als weduwe in het armenhuis zat.

'Hille Leemhoes, 'n cent maar'. Aquarel van bedelende vrouw door J. Ensing te Groningen (1847). Particulier bezit. Uit: *Groninger Historisch Jaarboek 1995* (Groningen 1995) 68.

Als een vrouw in de kracht van haar leven en zonder kinderen om voor te zorgen, kreeg Agatha Lucia geen geld van de katholieke diaconie. Geheel op zichzelf aangewezen slaagde ze er echter niet in veel structuur in haar leven te brengen. Acht dagen verbleef ze zo in juni 1805 bij een weversknecht te Muntendam, waarna ze weer terugkeerde naar Groningen, waar ze vier nachten 'achter de wal te huis was geweest'. Vermoedelijk was het honger welke haar op 20 juni om zes uur 's morgens op het bedelpad dreef. Ze liep van Groningen de trekweg langs het Winschoterdiep af tot ongeveer Sappemeer en daarna weer terug naar de stad. Daarbij wist ze inderdaad enige aardappelen in de wacht te slepen. In Westerbroek kreeg ze dorst

en liep daarom een huis in. Toen er niemand thuis bleek, stal ze een rok voor zichzelf. Ze hadden haar echter al spoedig te pakken. De rechtbank toonde weinig compassie met de, volgens haar zeggen, door armoede gedreven vrouw en veroordeelde haar tot drie jaar gedwongen tewerkstelling in het Groningse tuchthuis.

Armoede en armoede-onderzoek

Uit het voorgaande mag het duidelijk zijn: in de jaren 1804-1805 was Agatha Lucia Titsing arm. Maar wat moeten we daarbij onder arm verstaan? In eerste instantie is 'arm' een aanduiding met een hoog zieligheidsgehalte: dat arme meisje heeft haar been gebroken. Arm geeft aan dat het minder gaat dan zou moeten en dat iemand daar zelf eigenlijk niet eens zoveel aan kan doen. In werkelijkheid is dat laatste trouwens vaak niet zo: het meisje kan onvoorzichtig zijn geweest. Analoog hieraan noemen we iemand een arme als het met diegene minder gaat dan met anderen, in het bijzonder in materiële zin: een arme leeft in armoedige omstandigheden. Door het

vergelijkend perspectief is het nogal tijd- en plaatsgebonden welke omstandigheden we armoedig noemen.

Behalve in een utopische maatschappij met volledige gelijkheid, is er dus altijd sprake van armoede. Het doel om armoede geheel te laten verdwijnen is dan ook weinig zinnig – hoogstens kan men er naar streven de verschillen in welvaart te verminderen. Zo leven er in Nederland volgens de huidige definitie nog steeds velen onder de armoede-grens. Die armoedegrens is echter wel van jaar op jaar steeds verder omhooggetrokken, zodat nu de discussie is of mensen arm zijn als ze zich geen personal computer en merkkleding kunnen veroorloven. De mogelijkheid tot volledige participatie in het normale sociale leven wordt wel als criterium naar voren geschoven. Zo'n criterium levert echter een nogal willekeurig getrokken armoede-grens op: hoort tennissen wel of niet tot het normale sociale leven?

Naast deze zogenaamde relatieve armoede, wordt ook wel gesproken van absolute armoede: iemand is zonder materiële steun niet in staat in het eigen bestaan te voorzien. Na enig doordenken blijkt dat een aldus gedefinieerde armoede nog steeds tijd- en plaatsgebonden is. Sterven aan malaria bijvoorbeeld hoefde vroeger geen teken van armoede te zijn, tegenwoordig is het dat wel, door het ontwikkelen van probate geneesmiddelen tegen deze ziekte.

Ook bij armen en armoede is er de connotatie van zieligheid en daarmee tegelijk de suggestie dat armoede iets is wat mensen kan overkomen, maar waar ze zelf niet zoveel invloed op hebben. Het gevolg is dat zowel in hedendaags als in historisch onderzoek de oorzaak voor armoede vooral bij structurele ontwikkelingen in de samenleving en in veel mindere mate bij beslissingen in het verleden van de arme gezocht wordt. Armoede wordt als een probleem ervaren van de maatschappij en alleen de maatschappij kan deze door maatregelen te nemen oplossen. De consequentie van deze opvatting is dat historisch onderzoek veelal meer uitgaat van het perspectief van de armenzorg als institutie, dan dat het zich op de armen en hun leven zelf concentreert.² Zelfs toen in de jaren zeventig de arbeiders als onderwerp in de mode raakten, ontstond er vooral interesse in de wijze waarop zij zich als groep hebben trachten te verheffen. Toch kwam er toen ook meer

2 L.F. van Loo, *Den arme gegeven. Een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland, 1784-1965* (Meppel 1981); A. de Swaan, *De Zorg en de Staat; Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd* (Amsterdam 1989); J. van Gerwen e.a. red., *Studies over*

belangstelling voor het bestaan van het armere deel van de bevolking. Voorbeelden zijn de door Giele in boekvorm verzamelde arbeiderslevens en talrijke publicaties waarbij gebruik gemaakt is van interviews met bejaarde arbeiders en arbeidsters.³

Het onderzoek naar de sociale structuur van de maatschappij dat in dezelfde periode sterk aan populariteit won, bleek uiteindelijk toch meer aandacht te hebben voor de bovenlaag en minder voor de onderlaag. Voorzover armoede verder werd bestudeerd, was dat meer als structureel maatschappelijk verschijnsel - aantal bedeelden, koopkracht van de lonen, gemiddelde voedselconsumptie - dan dat diep werd ingegaan op het leven van de armen.⁴ Gebrek aan bronnen kan daarvoor nauwelijks als alibi gelden, dankzij de vele armenzorg-instellingen in Nederland met hun vaak uitgebreide archieven. Deze zijn echter voornamelijk geraadpleegd voor studies naar de armenzorg en minder voor onderzoek naar armen en armoede op zichzelf.⁵ Bij die studies over armenzorg staan dan ook meestal de instellingsgeschiedenis, het systeem van armenzorg en de filosofie achter

zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen (Amsterdam/Den Haag 1998).

- 3 J. Giele, *Arbeidersleven in Nederland 1850-1914* (Nijmegen 1979); S. van der Hoek, 'Drentse veenarbeiders en veenarbeidsters verhalen', in: R. Paping ed., *De extreme armoede van arbeiders in de Drentse venen in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw. Mythe of harde werkelijkheid* (Groningen 2000) 43-58; A. Hibma, W. Hockstra en T. Uil, 'We hadden geen keus'. *Interviews met landarbeiders uit het Oldambt 1920-1940* (Groningen 1987); B. Henkes en H. Oosterhof, *Kaatje ben je boven? Leven en werken van Nederlandse dienstbodes 1900-1940* (Nijmegen 1985).
- 4 O.a. J.M.M. de Meere, *De economische ontwikkeling en de levensstandaard in Nederland gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw* ('s-Gravenhage 1982); G.P.M. Pot, *Arm Leiden; Levensstandaard, bedeling en bedeelden, 1750-1854* (Hilversum 1994); R.F.J. Paping, *Voor een handvol stuivers; Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei, 1770-1860* (Groningen 1995).
- 5 Uitzonderingen: L.F. van Loo, *Armelui. Armoede en bedeling te Alkmaar 1850-1914* (Bergen 1986); H. Gras, *Het ellendige leven van Eise Pijl en de zijnen. De lotgevallen van een arm gezin uit de negentiende eeuw* (Assen 1987); G.J. de Groot, 'Door slapte gedaan gekregen; Losse arbeiders en hun gezinnen in Amsterdam tussen 1880 en 1920', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 14 (1988) 160-187; A. Knotter, 'Gezinsarmoede-gezinsarbeid: de invloed van de gezinscyclus op de inkomsten van gezinnen van losse (haven)arbeiders in Amsterdam in de eerste helft van deze eeuw' in: J. Kok e.a. red. *Levensloop en levenslot. Arbeidsstrategieën van gezinnen in de negentiende en twintigste eeuw* (Groningen 1999) 205-230.

de armenzorg centraal.⁶

Ook de hierna in dit themanummer van *Groniek* opgenomen bijdragen zijn het meest geïnteresseerd in armoede als structureel verschijnsel. Als gemeenschappelijke kernvraag zou geformuleerd kunnen worden: wat veroorzaakte armoede en wat werd er aan gedaan? Iedere auteur geeft aan die vraag echter zijn geheel eigen draai.

Bij Nip gaat het vooral om zelfgekozen armoede om religieuze redenen. Ze schetst de veranderingen in de populariteit van dit armoede-ideaal, dat in de Middeleeuwen naast de toen veel voorkomende noodgedwongen armoede stond. Hoewel er een christenplicht bestond tot liefdadigheid, werd tegen de noodgedwongen armen toch nogal neerbuigend aangekeken. Aalmoezen werden gegeven ter eigen verheffing en waren eigenlijk niet bedoeld om het armoedeprobleem op te lossen. Toen in de vijftiende eeuw de religieuzen zich terugtrokken in de kloosters, om daar de eeuwigheid dichterbij te brengen door de wereld te verzaken, werd de religieuze armenzorg steeds meer een bijzaak. Gevolg was dat leken een grotere rol begonnen te spelen in de armenzorg.

Deze trend in de verschuiving van de verantwoordelijkheid voor de armenzorg van de kerk naar anderen zet zich door in het zeventiende- en achttiende-eeuwse Groningen. Buursma wijst op de diverse economische crises die in die jaren de armoede in deze stad tijdelijk verergerden. Een deel van de onderklasse, levend op de rand

van het bestaan, werd door zo'n crisis over de rand geduwd. Maar bij hem is een dergelijke armoedecrisis toch vooral een kostenprobleem van de diaconie en daarmee van de maatschappij, waarvoor de oplossing in het

Gevelsteen van het in de zeventiende eeuw gebouwde Wijntjesgasthuis te Appingedam. Gewestelijk Historisch Museum te Appingedam. Uit: *Groninger Historisch Jaarboek*, 66.

6 T.J. Boschloo, *De productiemaatschappij: liberalisme, economische wetenschap en het vraagstuk der armoede, 1800-1875* (Hilversum 1989); M.H.D. van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam, C.A. 1800-1850; Armenzorg als beheersings- en overlevingsstrategie* (Utrecht 1990); J. Spaans, *Armenzorg in Friesland 1500-1800* (Leeuwarden 1997); B.P.A. Gales en A.H. Jenniskens, *Het Burgerlijk Armbestuur: twee eeuwen zorg voor armen, zieken en ouderen te Maastricht, 1796-1996* (Maastricht 1997).

terugdringen van ondersteuning werd gezocht. Initiatieven om de reguliere inkomens van de armen te verhogen ondernam men maar in beperkte mate, al werd de plicht van de armen om te werken benadrukt.

Bij Gras daarentegen is armoede iets wat op het Drentse platteland juist lange tijd goed opgevangen werd binnen de dorpsgemeenschap, mede dankzij de informele armenzorg.⁷ Door de vele mogelijkheden voor zelfvoorziening kon het overgrote deel van de potentiële armen, soms met een steuntje in de rug van de diaconie, toch in het eigen bestaan voorzien. Bedeling van mensen was daar een vrij zeldzaam verschijnsel tot in de eerste helft van de negentiende eeuw. Toen in de loop van de negentiende eeuw de groep potentiële armen toenam, door de met de bevolkingsgroei samenhangende vergroting van de arbeiders- en keuterklasse, kwam de oude locale armenzorg financieel in de problemen. Toch bleef in Drenthe het aantal bedeelden tot in het begin van de twintigste eeuw erg laag in vergelijking met elders, vooral dankzij de grote mogelijkheden om zelf voor voedsel te zorgen. De huttenkolonies die in de negentiende eeuw ontstonden bepalen volgens Gras dan ook ten onrechte het beeld van Drenthe. Ze zijn niet representatief en de omstandigheden er in bepaalde opzichten beter waren dan elders.

Desondanks is het in dergelijke huttenkolonies, maar ook in de krottenwijken van de steden, waar Sleebe een *culture of poverty* of armoedecultuur zoekt. Hij benadrukt de continuïteit van de arme klasse van generatie op generatie vanaf de negentiende eeuw. Een deel van de armen maakte zich daarbij een levensstijl eigen die vanuit hun eigen bestaan rationeel was, maar die echter wel de mogelijkheden om op te klimmen verminderden. Uit die restanten van de negentiende-eeuwse groep armen – namelijk uit diegenen die het minst van de stijging van de welvaart vanaf 1850 hadden kunnen profiteren: de losse arbeiders – ontstond in de twintigste eeuw een redelijk permanente onderklasse die vasthield aan restanten van de oude levensstijl. Door de rest van de samenleving werd hun (moreel onacceptabele) gedrag gezien als de oorzaak van hun armoede. Volgens Sleebe was het echter niet de onmaatschappelijkheidsbestrijding, maar vooral de welvaartsstijging van na de Tweede Wereldoorlog waardoor de armoede verdween. Toen de economische groei opnieuw haperde en de tweedeling versterkt werd,

7 Zie hiervoor ook: H. Gras, *Op de grens van het bestaan. Armen en armenzorg in Drenthe 1700-1800* (Zuidwolde 1989) en de stukken van V. Sleebe over burenhulp in: Van Gerwen, *Studies over zekerheidsarrangementen*.

ontstond in de jaren tachtig van de twintigste eeuw de zogenaamde nieuwe armoede.

Kok daarentegen verwerpt de gedachte van een eigen levensstijl van de armen. Volgens hem is hier sprake van een onterechte beeldvorming, overgenomen van rijkere tijdgenoten. In Leeuwarden rond 1900 blijkt het overgrote deel van de bedeelden namelijk een tamelijk burgerlijke levenswijze te hebben gehad. Kinderen gingen alleen niet naar school als dat vanwege hun inkomen nodig was, drankmisbruik en crimineel gedrag bleef tamelijk beperkt, ongehuwd samenwonen was een zeldzaamheid, en er werd volop geld opzij gelegd voor een fatsoenlijke begrafenis. De negatieve beeldvorming onder de elite was vooral bedoeld om de ellende onder de armen goed te praten, zonder dat daar verder veel aan gedaan hoefde te worden. De impliciete boodschap van Kok lijkt te zijn, dat de armoede onder de bedeelden toch vooral door oorzaken buiten henzelf werd veroorzaakt.

Met de keuze voor armoede als thema door *Groniek* bewijst de redactie opnieuw dat ze een goede neus heeft voor trends. Het onderwerp van dit themanummer van *Groniek* over armoede past prima in de sinds anderhalf decennium aanzwellende golf van armoede-publicaties. In het nu afgelopen jaar zijn er zelfs vier proefschriften over dit onderwerp verdedigd.⁸ Opvallend daarbij is dat juist bij een deel van deze recente boeken de armen zelf en hun omstandigheden centraal staan. Om deze armen en wat voor kenmerken ze hadden ook in deze bundel in beeld te brengen, zal ik in het vervolg op hen wat nader ingaan. Daarvoor gebruik ik, in aansluiting op het voorbeeld van Agatha Lucia Titsing, diegenen die in het begin van de negentiende eeuw wel door de rooms-katholieke diaconie van Appingedam bedeed werden. Eerst echter komen een tweetal concepten aan bod, waarmee de groep armen en/of bedeelden nader ingekaderd kan worden.

Armoedecultuur en gezinscyclus

Bij de gedachte van een zogenaamde armoedecultuur kunnen de (in morele zin) negatieve aspecten benadrukt worden (buitenechtelijke seksualiteit, drankmisbruik, gebrek aan spaarzaamheid). Ook kan echter gewezen worden op de positieve kanten: een afwijkende leefstijl als rationeel

8 H. van Wijngaarden, *Zorg voor de kost. Armenzorg, arbeid en onderlinge hulp in Zwolle 1650-1700* (Amsterdam 2000); P.T. Kok, *Burgers in de Bijstand: werklozen en de ontwikkeling van de sociale zekerheid in Leeuwarden van 1880 tot 1930*

antwoord op het armoedeprobleem (overlevingsstrategieën, vluchtgedrag in drank, beredeneerd terugvallen op bestaande ondersteuningsmogelijkheden). De gedachte van een armoedecultuur brengt de armen zo in beeld als een onafhankelijk groep die in staat is zijn eigen normen- en waardenpatroon te ontwikkelen en te handhaven. Het suggereert echter ook dat de arme in een armoedeval zit, waaruit ontsnappen nauwelijks mogelijk is en waarbij armoede van generatie op generatie overgedragen wordt. Het is dit dilemma waarmee Sleebe worstelt, en waarvan Kok zoveel mogelijk afstand tracht te nemen. Beide gaan daarbij uit van de basisgedachte dat armen niet helemaal zelf de schuld van hun armoede zijn.

Naast de gedachte van een permanente onderklasse met een eigen cultuur kan het idee van de gezinscyclus gezet worden, waarbij armoede vooral gezien wordt als een levensfase van het gezin.⁹ In de eerste jaren na de gezinsvorming zijn beide ouders tot werken in staat en zijn er nog maar weinig kinderen. Na enige jaren neemt het kindertal toe waardoor de kosten van het huishouden stijgen, terwijl het voor de moeder steeds moeilijker wordt om erbij te werken. Na zo'n 12-20 jaar bereiken de oudste kinderen de leeftijd waarop ze aan het gezinsinkomen kunnen bijdragen. De economische positie van het gezin verbetert zich. Na zo'n 25-35 jaar vliegen de laatste kinderen uit en beginnen de ouders op leeftijd te raken. Als deze op een gegeven moment niet langer in staat zijn om nog voldoende geld te verdienen met werken, breekt opnieuw een moeilijke levensfase aan. Natuurlijk sluiten de gezinscyclus en het bestaan van een permanente onderklasse met een eigen leefstijl elkaar niet geheel uit. Het is heel wel denkbaar dat juist binnen een onderklasse de gezinnen zo'n cyclische armoede doormaken.

Zowel de gedachte dat het feitelijk vóórkomen van armoede gerelateerd is aan de gezinscyclus, als de notie van de *culture of poverty*, laten op het eerste gezicht niet veel ruimte voor eigen handelen van de gezinnen. Toch moet die ruimte er wel zijn geweest. Er was sociale mobiliteit en ook kwamen niet alle gezinnen ernstig in de problemen. Wat armoede op het individuele (of gezins-) niveau in de hand werkte, kan alleen maar nagegaan worden door te kijken naar de levens zelf. Welke mensen waren en werden

(Franeker 2000); I. van der Vlis, *Leven in armoede; Delftse bedeelden in de zeventiende eeuw* (Rotterdam 2001); A..L. Kort, *Geen cent te veel; Armoede en armenzorg op Zuid-Beveland, 1850-1940* (Hilversum 2001).

9 Knotter, 'Gezinsarmoede-gezinsarbeid', 209-210.

arm en welke niet?

Roomse bedeelden in Appingedam rond 1809

Vanaf de zeventiende eeuw kan met behulp van diaconieregisters heel aardig bestudeerd worden wie arm waren. Hier zal ik dat doen aan de hand van de levensverhalen van de bedeelden van de rooms-katholieke statie Appingedam rond 1809.¹⁰ Het gebied van deze statie besloeg naast Appingedam en Delfzijl een groot aantal omliggende dorpen.

Timmerman en molenmaker Jan Harms Wildervank en Maria Jans Swart trouwden in 1792 en vestigden zich te Delfzijl. In oktober 1808 kwam het gezin in de problemen, waarschijnlijk door ziekte van de man, die kort daarna op 45-jarige leeftijd overleed. Zijn op dat moment 36-jarige vrouw bleef achter met vier kinderen van 15, 13, 10 en 8 jaar. Haar uitkering was met vijftien stuivers slechts een aanvulling op het inkomen van haar en haar kinderen. Al ruim een jaar later verdween Maria Jans Swart van de bedelingslijst. Ongetwijfeld was dit te danken aan de stijgende inkomens van haar twee oudste dochters.

Opvallend is dat ook

Gezicht op Appingedam met brouwerij en herberg de Zwaan, door J.W. Verstege in 1781 naar Cornelis Pronk. Uit: Richard Paping, *Voor een handvol stuivers. Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei, 1770-1860* (Groningen 1995) 35.

Margerita Zierks, de weduwe van haar broer Matthies Jans Swart, bedeeld werd. Ze waren in 1798 gehuwd en woonden eerst in Katmis en later in Losdorp, waar hij eveneens molenmaker was. De bedeling startte na het overlijden van vader Matthies in mei 1807. Margerita bleef zwanger achter met nog twee dochtertjes van twee en vier en vertrok naar het armenhuis in Appingedam. In oktober 1809 overleed zij ook, waarna de dan nog resterende twee kinderen (de jongste is overleden) werden uitbesteed bij Wietske Eeltjes. Deze Wietske Eeltjes was de weduwe van een Farmsumer scheepstimmerknecht en sinds diens overlijden in juni 1805 opgenomen

10 Gemeentearchief Appingedam, Oud-archief, inv. nr. 177; R.F.J. Paping, databestand Ommelander katholieken.

in het armenhuis te Appingedam. Wietske was toen 50 jaar en had twee kinderen van 12 en 14 jaar. Waarschijnlijk stond ze in 1810 op de nominatie om geheel geschrapt te worden in verband met het inkomen van haar dan 17-jarige zoon. In plaats daarvan nam Wietske dus de twee kinderen Swart op voor 21 stuivers per week en mocht ze in het armenhuis blijven wonen.

Een voorbeeld uit een andere levensfase is het verhaal van het gezin van Jan Jans Zandt. Deze kleermakerszoon uit 't Zandt trouwde in 1770 met Maria Osens, een kuipersdochter uit Uithuizen van redelijke komaf. Zelf was Jan ook kleermaker, maar weinig succesvol, gezien zijn diverse verhuizingen. Al vanaf april 1803 kreeg de dan 60-jarige en zijn 54-jarige vrouw ondersteuning van de diaconie. Op dat moment leefden er nog vijf kinderen. Eén was er al getrouwd met een stiefzoon van Wietske, een ander, Dina, had een onwettig kind. Nog ten laste van de ouders was in ieder geval een dochter van 13 jaar. Veel steun van de oudere kinderen lijkt er niet te zijn gekomen. In 1806 verhuisde het gezin naar het armenhuis in Appingedam, waar Jan in 1809 overleed. Zijn weduwe leefde nog tot 1824.

Dat volwassen kinderen weinig steun boden blijkt ook uit het bewogen leven van Wendel Harms. In de jaren 1771-1778 kreeg Wendel in totaal vier onwettige kinderen in Appingedam, waar ze actief was als visverkoopster. Het enige overlevende onwettige kind Jantje Wendels kreeg op 14-jarige leeftijd haar eerste onwettige kind, en later op 16-jarige leeftijd nog één. Vervolgens trouwde Jantje met een protestantse arbeider. Nadat ze, 28 jaar oud, weduwe was geworden, werd ze enige jaren bedeed door de roomse en gereformeerde diakenen samen, tot ze moest hertrouwen met een scheepsjager. De laatste pleegde daarmee bigamie, omdat hij al gehuwd was met een vrouw in Friesland. De bedeling van de protestantse kinderen door de gereformeerde diaconie ging wel door.¹¹ Jantje Wendels eerste onwettige kind Berend Valk moest zelf trouwens gedwongen huwen met de reeds genoemde dochter van Jan Jans, Dina, die toen ook al een onwettig kind had.

Terug echter naar Wendel, die in 1778 met een lutherse arbeider en vervolgens in 1784 met de gereformeerde arbeider Berend Oostiel trouwde. Het is zeer de vraag of ze met de laatste later nog wel samenwoonde. Berend kreeg namelijk apart twaalf stuivers per week van de gereformeerde diaconie in 1810,¹² terwijl Wendel op haar eigen naam in de hele periode 1802-1810 wekelijks acht stuivers van de roomse diakenen ontving. Blijkbaar

11 GA, N.H. gemeente Appingedam, inv. nr. 7 en 32.

12 GA, N.H. gemeente Appingedam, inv. nr. 32.

leverde het visverkopen te weinig op om van te bestaan. Dat ze uit haar eerste huwelijk nog een volwassen en tot 1805 ongehuwde zoon had, deed daar niets aan af.

Stoeldraaier Jan Geerts de Roij te Farmsum kon het begin 1807, 68 jaar oud en weduwnaar, niet langer bolwerken en verhuisde naar het armenhuis in Appingedam, waar hij een jaar later stierf. Zijn dochter Anna Jans de Roij, die in 1792 huwde met de kleermakerszoon Lewe Harms uit Uitwierde, werd toen al enige jaren bedeed. Ergens rond 1800 was Lewe namelijk met de noorderzon uit Appingedam verdwenen. Hij liet Anna achter met twee kinderen van 3 en 6 jaar. In maart 1807 stopte de bedeling, denkkelijk verband houdende met het feit dat haar oudste zoontje oud genoeg was om geld te verdienen.

Volledige gezinnen werden niet structureel bedeed door de katholieke diaconie van Appingedam. Uitzonderlijk waren de kleine bedragen die in 1808 gegeven werden aan de gezinnen van een timmerknecht en een schildersknecht, die elk twee jonge kinderen telden. Wel werden nogal eens niet permanent bedeelde mensen begraven van de roomse armen. In een crisissituatie als bij overlijden staken de diakenen de helpende hand toe.

Het geheel overziend lijken een groot deel van de armoedeproblemen te zijn ontstaan door sterfgevallen en ziekten, terwijl er nog jonge niet-verdienende kinderen aanwezig waren. Vooral als er in de meest problematische periode van de gezinscyclus wat mis ging, kreeg men ondersteuning van de diaconie. Daarnaast was ouderdom en het daarmee gepaard gaande inkomensverlies een belangrijke bedelingsgrond. Al dan niet kunnen werken was essentieel, zoals bijvoorbeeld blijkt bij de weduwnaar Jan Matthies Swart, de vader van de bedeelde Matthies en Maria. In 1810 was deze molenmaker in Katmis 71 jaar en toch kreeg hij nog steeds geen bedeling.

Ook mag niet geconcludeerd worden dat onder de arbeiders en kleine middenstanders gold dat als de man overleed altijd naar de diaconie gelopen werd. De weduwe van de in 1809 overleden scheepstimmerknecht Willem Sieverts bijvoorbeeld wist zich met twee kinderen van 9 en 7 jaar te redden. Dat zij door haar familie geholpen zal zijn lijkt niet waarschijnlijk, want ze was een stiefdochter van de wel bedeelde Wietske. Armoede lijkt op individueel niveau dus niet geheel onontkoombaar te zijn geweest in bepaalde omstandigheden. Ouderdom, ernstige ziekte en verlies van partner hoefden niet altijd tot gevolg te hebben dat men bij de bedeling terecht

kwam. Daarbij moet wel worden aangetekend dat wie er bedeling kreeg afhankelijk was van de diakenen en dat de kenmerken van de bedeelden dus in niet onbelangrijke mate het perspectief van die diakenen op armoede en op wie in voldoende mate voor zich zelf kon zorgen weerspiegelde.

Uit de voorgaande verhalen komt aan de ene kant de suggestie van een samenhangende groep armen naar voren. Er waren nogal wat onderlinge familierelaties tussen de bedeelden. Tevens is er relatief veel sprake van afwijkend gedrag in de vorm van onwettige kinderen, gedwongen huwelijken en huwelijken met andersgezinden. Aan de andere kant waren diverse bedeelden van redelijk goede komaf. Ook was het duidelijk dat de weg naar de diakenen niet door elk familielid van een bedeelde zo makkelijk gemaakt werd, zoals blijkt uit het zich zonder steun redden van de oude vader Swart.

Conclusies

Al met al blijkt dat de bedeling in Appingedam aan het begin van de negentiende eeuw voor een groot deel probleemsituaties trachtte op te lossen die thans door het sociale zekerheidsstelsel worden gedekt. Daarbij zijn door de grotere gezondheid en lagere sterfte vooral de kansen om tot armoede te vervallen door het wegvallen van de partner verminderd. Daarentegen is er een nieuwe kwetsbare groep één-oudergezinnen met een vrouwelijk gezinshoofd ontstaan door de toename van het aantal echtscheidingen (zie Sleebe).

In de grote steden al eerder (zie Buursma), maar in de negentiende eeuw ook op het platteland (zie Gras) ontstonden problemen voor volledige arbeidersgezinnen. Oorzaken lijken te zijn geweest het wegvallen van het belang van eigen voedselproductie, de vermindering van de solidariteit tussen de diverse welstandsgroepen door hun grotere onderlinge afstand, en de grotere invloed van de conjunctuur, in het bijzonder door het creëren van werkloosheid bij geheel loonafhankelijke arbeidersgezinnen. Het is binnen de laatste groep dat een zogenaamde 'culture of poverty' moet worden gezocht. Kok ziet daarvan de kenmerken niet, Sleebe daarentegen wel. Hoewel hun opvattingen diametraal tegenover elkaar lijken te staan, zijn welbeschouwd de verschillen toch niet zo groot. Sleebe erkent dat een 'culture of poverty' slechts gevonden wordt bij een deel van de armen, terwijl Kok bij een minderheid van de armen inderdaad tekenen vindt van deviant gedrag. Duidelijk is in ieder geval wel dat een afwijkende levensstijl

geen kenmerk is waarop de hele groep armen en ondersteunden vanaf het eind van de negentiende eeuw en in de twintigste eeuw kan worden afgerekend.

Het beeld voor Appingedam aan het begin van de negentiende eeuw is eigenlijk niet anders. Wel opvallend vaker norm-afwijkend gedrag maar tegelijkertijd ook vele redelijk 'normale' gezinnen, die door ongelukkige omstandigheden tot armoede vervielen. Daarbij is het ook de vraag of deviant gedrag op lange termijn wel werkelijk alle kansen zo sterk verkleinde. De reeds genoemde onwettig geboren Berend Valk, zoon van een onwettig geboren moeder, huwde eerst een vrouw met een onwettig kind. Desondanks slaagde hij er enige jaren later – mede door een goed derde huwelijk – in om de eigendom van een scheepswerfje met enig personeel te verwerven.

De bedelende en stelende Agatha Lucia Titsing kan dus niet model staan voor de arme in het verleden. Er waren net zo goed velen als Maria Jans Swart, die als weduwe na de dood van haar man voor enige tijd een aanvulling op haar inkomen nodig had, om daarna weer geheel voor zichzelf te zorgen. In de laatste herkennen we trouwens met een beetje goede wil de huidige alleenstaande moeder met kleine kinderen, die ook veelvuldig afhankelijk is van inkomensondersteuning.

Tentoonstelling

1726

**Staatsloterij
van start!**

29 maart t/m 29 juni 2001

Nederlands Kansspelmuseum

Paleisstraat 5, 2514 JA Den Haag

Open: ma. t/m vr. van 09.00 - 17.00 uur

www.kanspelmuseum.nl

Nederlands Kansspelmuseum Den Haag

TOEGANG GRATIS